

Н.М. МАЛИНОВСЬКА, канд. іст. наук, ПВНЗ Міжнародний
Слов'янський університет, Харків

БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ У ТВОРЧОСТІ А.П. КОВАЛІВСЬКОГО

У статті проаналізовано балто-слов'янські паралелі у творчості видатного українського джерелознавця А.П. Ковалівського (1895 – 1969), які дозволили вченому обґрунтувати новий перспективний підхід до вивчення дохристиянських вірувань в Україні і довести достовірність свідчень арабського мандрівника X ст. Ахмеда Ібн Фадлана.

В статье проанализированы балто-славянские параллели в творчестве выдающегося украинского источниковеда А.П. Ковалевского (1895 - 1969), которые позволили ученому обосновать новый перспективный подход к изучению дохристианских верований в Украине и доказать достоверность сведений арабского путешественника X века Ахмеда Ибн Фадлана.

The Baltic-Slav parallels from the creative work by A. P. Kovalivsky (1895 – 1969), the prominent Ukrainian source researcher have been analysed in this article. They permitted the scientist to make a basis for the new perspective approach to study of pre-Cristian cults in Old Ukraine and to prove the trustworthy of information of the Arabian traveler of X century Ahmed ibn Fadlan.

Професор Харківського університету А.П. Ковалівський (1895 - 1969) відомий перш за все як автор першого наукового перекладу тексту опису подорожі Ахмеда ібн Фадлана на Волгу за Мешхедським рукописом, який він доповнив ґрунтовними коментарями, намагаючись встановити втрачені частини тексту і визначити достовірність свідчень арабського мандрівника. Дослідник довів місцеве походження уявлення про північне сяйво як змагання злих і добрих духів, звернувшись до фольклору балтійських народів, зокрема того, що став основою естонського епосу «Калевіпоег» та латиського – «Лачплесіс» [5].

Ці паралелі не були випадковими в науковій діяльності харківського вченого. Він глибоко і всебічно знав мову та культуру народів Балтії. Стійкий інтерес до цієї культури в А.П. Ковалівського простежувався з самого початку його дослідницької праці. Зокрема він широко використовував балто-слов'янські паралелі у дослідженнях з історії української духовної культури, котрі він вважав головними у своїй науковій роботі. Сміливі ідеї, оригінальні підходи, методологічне розмаїття творчої спадщини одного з найцікавіших харківських істориків ХХ ст. вимагають детального вивчення задля збагачення вітчизняної наукової традиції, зміцнення спадковості між поколіннями українських дослідників. Фактичний матеріал праць А.П. Ковалівського, осмислений на сучасному науковому рівні, може суттєво доповнити уявлення про вітчизняне минуле. Особливо це стосується язичницьких вірувань у давній Україні. Поширені в наці уявлення в цьому напрямі неповні і суперечливі, хоча без послідовного висвітлення дохристиянського періоду української культури її картина не може бути цілісною. Сказане зумовлює актуальність даної статті.

Балто-слов'янські паралелі у творчості А.П. Ковалівського раніше не ставали предметом дослідження. Провідним напрямком його праці вважались сходознавчі дослідження; також він вважався одним з авторитетних знавців життя і творчості Г.С. Сковороди. Праці харківського вченого з історії староукраїнського світогляду практично не засвоєні українською наукою. У

літературі основне значення надається феноменальному, поверховому висвітленню теми – назвати і охарактеризувати богів і головні свята, як це зробив, наприклад, І.Огієнко [10]. У п'ятитомній історії української культури у відповідному розділі зазначено, що “первісна людина знаходилась у полоні міфологічного мислення. Міф – це плод людської фантазії, штучний світ, породжений людською уявою”, при цьому посилаються на працю російського дослідника А.Ф. Лосєва [4, с.63]. Дохристиянським віруванням населення України, за цим виданням, були властиві обоження неба і небесних світил, що уособлювали вищі сили. З літописів відомі слов'янські божества сонця: Сварог, Дажбог, Хорс. Поширений був культ сонця, культ богині Землі. Стрибог за старою традицією визначений як бог вітру, Переплут ототожнений з Симаглом і вслід за Б.А. Рибаківим визначений як бог рослинності і родючої сили, захисник сім'я, рослин. Давні українці обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, заселяючи їх численними божками. Усі божества охарактеризовані як антропоморфні, між ними існувала чітка ієрархія. Верховним божеством знов-таки вслід за Б.А. Рибаківим визначений Род [4, с.660 – 665].

Мета даної роботи – висвітлити балто-слов'янські паралелі у творчості А.П. Ковалівського і дати оцінку результатам їх застосування. Для цього ставиться завдання розглянути наукову спадщину вченого у відповідному ракурсі, співставити його ідеї та здобутки з відповідними у сучасній історичній науці.

Загальна установка дослідника була такою: “У Західній Європі за давніх часів було три класичні мови – старогрецька, латинська й старолитовська. з них повстали – новогрецька, італійська та інші романські мови, а зі старолитовської частково латиська. Одначе й старолитовська мова мало змінена все ж збереглася у сучасній литовській мові. Таким чином ця мова зараз є єдиною класичною мовою в Європі. Крім того, литовська мова і стародавня литовська культура, особливо дохристиянська литовська релігія, мають виняткове значення для розуміння старослов'янської, отже й староукраїнської культури. Наші знання упираються в минулому в часи християнізації. Для нас старослов'янська мова це фактично старомакедонська церковна мова, усе давніше є гіпотетичне. Так само й про старослов'янську культуру ми знаємо тільки з пам'яток вже християнської доби. Археологія має значення тільки для історії матеріальної культури. Це все ж німі пам'ятки, які без живого слова фольклору або переказу таких мандрівників як Ібн Фадлан, призводять тільки до загальних гадок” [2, с. 51].

Дослідники вірувань народів Балтії показали, що все життя литовського селянина було в усіх дрібницях поділене між різними божествами, при чому більшість їх імен ясно вказує, до якої саме практичної сфери належить їхня діяльність. Інакше кажучи, у стародавній Литві, як і у Давньому Римі, ми можемо спостерігати культ актуальних божеств, суто прагматичних, пов'язаних здебільшого з виробничими процесами. А.П. Ковалівський був впевнений, що первісна українська культура також ґрунтувалася на виробничих кultaх [7].

Однак практично всі вітчизняні дослідники “змішували магію, культ і міфологію, утворюючи цілий світ давніх божеств, що ніколи не існували [7, с. 134], намагалися витворити з них “Олімп” на взірць давньогрецького, і тільки після нього, як додаток, згадували, що “слов’яни” також вклонялись різним дрібним божествам хати, лісу, поля, води, при цьому згадувались переважно образи сучасного народного фольклору – русалки, лісовики, водяники, які в сучасній своїй формі божествами не являються, бо в усіх своїх потребах селянин звертається до інших божеств – до святих, які поділили між собою різні боки його життя й господарства [7, с.148].

Пристаючи до вивчення духовної культури в Україні, А.П. Ковалівський рішуче відмовився від поширеного уявлення про давню українську культуру як перш за все культуру християнську. Дослідник стверджував, що християнська культура, котра зростає на зовсім іншому ґрунті, належала в той час лише тонкій горішній верстві суспільства, навіть вужче – представникам духовенства. Він відзначив, що “навіть і вища світська верства, князі, їхні дружинники, бояри тощо, енергійно запроваджуючи християнство, самі лише незначною долею були дійсно причетні до “почитання книжного”, плакаючи свою стару епічну поезію, де язичські спогади були ще дуже, захоплюючись скоморохами і т.ін. [8, с. 98]. Водночас культура широких народних мас, яку і належить вважати за дійсну основну культуру доби давньоруської державності, і не вважалася християнською, перетворившись у таку “лише за післятатарської доби в межах білорусько-литовської держави” [9, с. 98]. Попередники А.П. Ковалівського розглядали народну культуру в загальному обсязі слов’янської міфології. Історик не був впевнений в культурному домінуванні слов’ян на українських землях протягом першого тисячоліття нашої ери, тому надавав перевагу порівнянню української старовини не з матеріалом інших слов’ян, котрі, на його думку, багато втратили зі своїх первісних традицій, але зі звичаями литовців, фінів, давніх італіків.

Стаття “Виробничі культи у давній Україні” [7] мала таку структуру: загальна постановка питання про сутність і характер староукраїнських культів, огляд і коментар писемних джерел з метою відтворення ряду народних актуальних божеств. А.П. Ковалівський доводив, що на початку в Україні, як і всюди, панував цілий шар культів актуальних божеств, котрі впливали з безпосередніх обставин людського життя та праці [7, с. 175]. Головна ознака цих божеств – прозорість їх імен. Вони не можуть поширюватись далеко, особливо поза межі даної мови вже тому, що їх імена на новому ґрунті стають незрозумілі. Уявлення про універсальні, особисті божества постає з розвитком вищих класів суспільства і саме серед них. Саме серед вищих класів дужче за все розвивається почуття особистості, людина починає виділяти себе з колективу й універсалізується, тобто починає сама братись за різного роду справи; чимдалі більше входять до вжитку власні імена. Так само і в релігійній сфері божества стають більш особистими, стають у більш організовані відносини поміж себе, утворюється ієрархія божеств. На чолі ставлять божество племені, держави чи якогось значного

центру. До такого божества зверталися з державними, військовими справами; до конкретних справ народних мас воно по суті не мало відношення. Ті маси занадто близько стояли до праці і її окремих моментів, вони не виробили в собі здібності узагальнення, їх дух занадто колективний, щоб розуміти особистість, їм ще довго потрібні актуальні божества. Але вони не можуть лишитись тільки з цим. Авторитет правлячих вимагав, щоб їх божество поважалось усіма, щоб воно, як князь в особі своїх тіунів, втручалось навіть у дрібні справи городян і смердів. Відносно особистих божеств це робиться у формі субординації божеств різних нижчих груп вищому, утворення пантеону [7, с.144-147].

Дослідник насамкінець зазначав: “Актуальні божества стоять у тісному зв’язку з первісною магією. Поруч із ними в давній українській релігійній практиці стояли божества організаційні – епохи тотемної, родової, державної. Мені здається, що виділення цих первісних, основних форм необхідне, щоб розплутати ту масу даних, що ми маємо про наш давній світогляд” [7, с. 176].

У наступній праці “Берегині й переґеня” [6] А.П. Ковалівський дослідив цей характерний культ, відносно якого у літературі зустрічаються неузгодженості: як визначив сам історик, одні дослідники розвивали теорію культу покійників на підставі поширеного у писемних джерелах виразу упирі – берегині, інші без вагань ототожнювали берегинь з русалками, а далі знову-таки з покійниками, змішували їх з вілами на підставі означень їх числа 27 тощо. Дослідник докладно проаналізував усі писемні згадки про цей культ, найвизначніші праці з даного питання (С.П. Шевирьова, І.Срезневського, А.Афанасьєва, С.Соловійова, П.Владімірова, Є.Анічкова, Н.Гальковського, В.Мансіккі, А.Брюкнера, З.Нідерле, Д.Зеленіна, К.Копержинського), залучив нещодавно опубліковані фольклорні джерела, зокрема замітку О.Курило “Як водили переґеню”. Висновки його були такі: берегині були божества хліборобські, саме обжинкового часу, збирання хліба, осінніх толок, де в їхньому культі найбільше брали участь жінки. Етимологія слова походить від берегти. Культ берегині був подібний до культу богині Tutulina з староіталійської релігії [6, с. 106].

Найбільш послідовно А.П. Ковалівський виклав результати своїх досліджень з дохристиянської культури у розділі “Вірування”. У цій роботі історик, спираючись на нові культурологічні дослідження, доводив, що термін “міфологія” для визначення вірувань застарів: у “віруваннях” треба розрізняти три відмінні категорії, що в житті сплітаються – магія, культ і окремо – міфологія. А.П. Ковалівський визначав магію як змагання людини особливого роду діями чи словами викликати ті чи інші потрібні їй явища чи то в людському житті, чи то в зовнішній природі; магія нікого не прохає, лише проводить дії. Існувала магія людського життя (боротьба з різними випадковими подіями, регулярні магічні дії, які обов’язково мали відбутись над кожною людиною при народженні, ініціації, весілля) і магія здобування їжі (звірина, рослинна магія).

Радикально відмінним від магії є культ, чи власне релігія. В чистій формі культ є прохання, звертання до доброї ласки вищої істоти, померлого, духа чи божества. При цьому, зауважував дослідник, не обов'язково, щоб це божество уявлялось в якихось конкретних формах, а тим більше, щоб було відомо його походження, розповідались якісь міфи про нього тощо. Для культу по суті досить лише ймення божества. Виявом культу був річний релігійний цикл, котрий розпадався на дві, органічно злучені між собою, частини – річний цикл кохання й властиво хліборобський. У першій “щороку драматизується історія кохання, починаючи від перших його зародків у весну, через зростання цього почуття й парування парубків та дівчат і що далі закінчується обставинами життя молодої жінки” [8, с.107]. У другій А.П. Ковалівський виокремив низку імен об'єктів культу, в основному наведених у більш ранній статті “Виробничі культу в давній Україні”: Сварожитель – жар, культу дозрівання – Ядрій, Спорині, Спех; Обілуха – біління полотна; Попутник – допомагає в мандрівці; берегині – обжинкового часу, кутний, скотний, лісний бог; рожаниці – божества долі; Переплут – сп'яніння, бакхічного екстазу; Сварог – божественний коваль, він же закріплював шлюб; Дажбог – бог-податель; Стрибог – зустрічі, Перун – вдаряючий, нав'ї – предків, Велес – натхнення [8, с.112-119].

Окремо А.П. Ковалівський писав про діяльність князя Володимира, який здійснив спробу об'єднання культур. Культ Перуна сповідував князь і його дружина; культ Волоса - торгівці; культ Хорса був поширений у хозарських степах, він був тотожний Перунові, а назва мала чуваське походження; Дажбог – бог Чернігівщини, яка довго була незалежна від Києва і ймовірно окремо прийняла християнство; Мокошь – божество північно-східне; Симаргл – бог з Кімерійського Босфору, Передньої Азії, слов'янської Тьмутаракані; Стрибог, як доводив А.П.Ковалівський, не бог вітру, але пересторога всій Русі [8, с. 119].

Давній культ, на думку історика, ще довго боровся з візантійською релігією, задовольняючи не державні, а щоденні масові потреби. Після татарської навали відбулося часткове оживлення язичництва, тому що втекло багато князів і духівництва. “Процес християнізації мас відбувся не в татарській Україні, а на заході і півночі, звідки вже з цією новою ідеологією населення посунуло на південь, спіткнувшись тут з уже ісламізованим татарством кримським” [8, с. 220-231].

Міфологія всякого роду, яка пов'язана і з магією, і з релігією, наростає вже як потреба пояснення магічних чи релігійних дій, зростає з генеалогічних родових предань, звіриних чи людських, як розуміння образних форм мови в реальному значенні, або через свідому поетичну творчість. Значна частина цієї міфологічної матерії має лише далеке літературне, або й ніяке відношення до культу як такого [8, с. 218]. А.П. Ковалівський підкреслював, що “Поэтические воззрения” існують для поетів. Наукові й ненаукові поети й античності, й нової Європи любили уявляти собі, що боги політеїзму, це увособлення, оживлені образи сил

природи, людських пристрпствів і т.д. Це, може, і було так, але в пізніші часи, коли релігія тратила свою первісну свіжість, люди все менше потребували її практично й підходили до неї естетично та раціоналістично” [7, с.147].

А.П. Ковалівський послідовно відстоював серйозний науковий підхід до вивчення вірувань, хоча ситуація здавалася вкрай неоднозначною для цього. Адже середина 1920-х рр. – це часи активної антирелігійної пропаганди. На її хвилі К. Штеппа написав популярний нарис з “української демонології”, в основному схвалений М.С. Грушевським і рекомендований до преміювання. Але А.П. Ковалівський, як секретар Укрголовнауки, піддав цю працю нищівній критиці [1, с. 101].

Отже, балто-слов'янські паралелі дозволили харківському вченому висвітлити дискусійні аспекти української культури на високому науковому рівні і в контексті світової культури. Дослідження А.П. Ковалівського слід вважати такими, що не втратили свого наукового значення. Вони суттєво збагатили доробок української науки і мають бути повернені до наукового обігу. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути такими: залучення українознавчого доробку А.П. Ковалівського до науково-просвітницької роботи, для чого слід ставити питання про перевидання творів вченого 1920-х рр.; доповнення і розширення уявлення про внесок харківського вченого до вітчизняної історичної науки; використання фактичного і аналітичного матеріалу його праць у науковій, просвітницькій і краєзнавчій роботі.

Список літератури: 1. *Верба І.* Кость Штеппа / І. Верба // Укр. іст. журн. – 1999.- №3.- с. 101; 2. *Дашкевич Я.Р.* Андрій Ковалівський у листах 1961 – 1963 рр. / Я.Р. Шашкевич // Східний світ. – 1995. - № 2. – С. 34-58; 3. *Дашкевич Я.Р.* Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр. / Я.Р. Шашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII Київ-Львів, 1996. – С. 8-53; 4. *Історія української культури.* У п'яти томах. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с.; 5. *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии / А.П. Ковалевский – Х.: Изд-во ун-та, 1956. – 345 с.; 6. *Ковалівський А.П.* Березині й перебеня. (З дослідом текстів) / А.П. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури. Т. 9. – 1927. – С. 79-106; 7. *Ковалівський А.П.* Виробничі культу в Давній Україні. (Соціологічна студія на підставі писаних пам'яток) / А.П. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Ч. 2-3. – 1926. – С. 141-176; 8. *Ковалівський А.П.* Вірування / А.П. Ковалівський // Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Київ, ДВУ, 1928. – С. 216-251; 9. *Ковалівський А.П.* Картографічний метод в етнології / А.П. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Ч. 7. – 1927. – С. 53-62; 10. *Огієнко І.* Дохристиянські вірування українського народу / І. Огієнко // Витоки: Від найдавніших часів до першої половини ІХ ст. / Упоряд. О.І.Гуржій; Передм. В.М.Рички, О.І.Гуржія, с.5-18] – К.: Україна, 1995.- 415 с. – С.295-338.